

Παραφράζοντας τον τίτλο του άρθρου του επιμελητή του τόμου Κ. Καβουλάκου, θα έλεγα ότι οι προοπτικές της κριτικής θεωρίας σήμερα εντοπίζονται σε μια επιστροφή από τον Habermas, αλλά και τους Wellmer και Honneth, πίσω στον Αντόρνο. Αν θέλαμε δηλαδή να μιλήσουμε για μέλλον και ορίζοντες της κριτικής θεωρίας ίσως να έπρεπε να αναστοχαστούμε κριτικά την παράδοσή της. Κι αυτό για του εξής λόγους που νομίζω ότι ο τόμος εκθέτει σε ικανοποιητικό βαθμό:

1) Αν στόχος μιας κριτικής θεωρίας της κοινωνίας είναι η κριτική της ιστορικής συγκυρίας μέρος της οποίας είναι και η ίδια η θεωρία, τότε η μετάβαση από ένα υπερϊστορικό σε ένα ιστορικά προσδιορισμένο σημείο εκκίνησης είναι το πρώτο που τη διαχωρίζει από την παραδοσιακή θεωρία. Το ζήτημα της ιστορικότητας της κριτικής θεωρίας τίθεται σε πρώτη φάση σε σχέση με την ιστορικότητα τόσο του αντικειμένου όσο και των κατηγοριών με τις οποίες το προσεγγίζει.

Αν είναι έτσι, τότε εγείρονται αντιρρήσεις ως προς το αν η χαμπερμασιανή θεωρία συνιστά κριτική θεωρία με την παραπάνω έννοια.

Θεμελιώνοντας την αυτονομία και τη συμφιλίωση στην επικοινωνιακή διάσταση της γλώσσας εν γένει, ο Χάμπερμας τελικά οπισθοχωρεί σε μια υπερβατολογική παρά ιστορικά συγκεκριμένη ανάλυση. Το ερώτημα που εγείρεται αφορά το αν τα ιδεώδη της αυτονομίας και αλληλεγγύης είναι εγγενή στη χρήση της γλώσσας ως τέτοιας ή η πραγμάτωσή τους εξαρτάται από ιστορικές πρακτικές και θεσμούς. Η γλωσσικά διαμεσολαβημένη επικοινωνία δεν μπορεί να γεννήσει δημοκρατικούς θεσμούς. Μόνον οι δημοκρατικοί θεσμοί μπορούν να ανάγουν την επικοινωνιακή πράξη σε μηχανισμό συντονισμού κοινωνικής δράσης. Το υπερβατολογικό επιχείρημα του Χάμπερμας συμπορεύεται με μια φιλοσοφία της ιστορίας που ανα-βαπτίζεται και μεταμφιέζεται σε “αναπτυξιακή” λογική. Ο Χάμπερμας ανιχνεύει στο ανθρώπινο είδος κάποιες βαθιές δομές ικανοτήτων, που είναι ωστόσο αποτέλεσμα μιας εξελικτικής διαδικασίας μάθησης.

Ομοίως, στο ύστερο έργο του επιχειρεί να θεμελιώσει ιστορικά την έννοια της επικοινωνιακής πράξης στην κοινωνιολογική έννοια του εξορθολογισμένου βιόκοσμου, ο οποίος είναι γνήσιον τέκνον των δομών ορθολογικότητας που εκλύει η έλευση της νεωτερικότητας. Ωστόσο ο εξορθολογισμένος νεωτερικός βιόκοσμος διακρίνεται αυστηρά από το σύστημα, ήτοι την οικονομία και το κράτος που προσεγγίζονται εξαντικειμενοποιημένα και “ημι-πραγματοποιημένα,” ως ιστορικά τελεσίδικες και αναγκαίες μορφές. Η θέση επομένως του βιόκοσμου δίπλα και παράλληλα αλλά και αυστηρά διακριτά από το σύστημα, ως μιας δηλαδή αρχής που παραμένει “αμόλυπτη” και απρόσβλητη από τα “κακώς κείμενα του καπιταλισμού”, υπαγορεύεται από την ανάγκη να εκβιαστεί κυριολεκτικά η δυνατότητα κριτικής θεωρίας και πράξης μέσα σε μια καθ’ όλα εκλεπτυσμένη θεωρία της νεωτερικότητας, που γίνεται όμως μια θεωρία του τέλους της ιστορίας.

2) Η κριτική δυστυχώς στον χαμπερμασιανό φορμαλισμό αλλά και στη διάκριση εργασίας και γλώσσας, συστήματος και βιόκοσμου, διεξάγεται σήμερα από τη σκοπιά μιας θεωρίας της πάλης για αναγνώριση που απορρέει από κάποια ηθικά συναισθήματα αδικίας, τα οποία εγείρονται στους κοινωνικά και πολιτικά καταπιεσμένους και αποκλεισμένους. Η θεωρία διατυπώνεται από τον Άξελ Χόνετ. Ωστόσο η απάντηση στον φορμαλισμό και σε έναν κενό ουνιβερσαλισμό μέσα από κατηγορίες ηθικών συναισθημάτων (κάτι που τελικά οπισθοδρομεί στον πρώιμο Χορκχάιμερ, ο οποίος θεμελιώνει την κριτική του στο ηθικό συναίσθημα της συμπόνιας) δεν φαίνεται να συνιστά λύση στο πρόβλημα. Επίσης ο Βέλμερ –αν και κριτικός σε πολλά σημεία της θεωρίας του Χάμπερμας– παραμένει ουσιαστικά στο πλαίσιο της χαμπερμασιανής “αλλαγής παραδείγματος.”

Η Φωτεινή Βάκη σπούδασε φιλοσοφία στη Θεσσαλονίκη και το Essex· ερευνητικά της ενδιαφέροντα: Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, κριτική θεωρία.

Οι παραπάνω προβληματικές τίγονται σε πολλά άρθρα του τόμου που αναφέρονται σε όψεις της κριτικής θεωρίας του Χάμπερμας. Χαρακτηριστικά αναφέρω τα άρθρα των Δαρεμά, Λαβράνου, Ξηροπαίδη και Καβουλάκου. Επίσης το πρόβλημα της ιστορικότητας της κριτικής θεωρίας, ο φορμαλισμός της σημερινής επανεγγραφής της από τον Χάμπερμας και οι απαντήσεις στον φορμαλισμό από Χόνετ και Βέλμερ τίθενται στο άρθρο του Κοσμά Ψυχοπαίδη, που είναι και το τελευταίο άρθρο του τόμου.

Αν όμως η κριτική θεωρία σήμερα εξαντλείται εν τέλει στον φορμαλισμό του Χάμπερμας και στις κριτικές του από τους Χόνετ και Βέλμερ, τότε εγείρεται το ερώτημα της ίδιας της ύπαρξης της κριτικής θεωρίας.

Θεωρώ ότι σήμερα η κριτική θεωρία θα πρέπει να ξανακοιτάξει κριτικά την παράδοση, και ιδιαίτερα την εγγεληνική προσδιορισμένη άρνηση, την “εργασία του αρνητικού” που εμπεριέχει δύο διαστάσεις:

Μια κριτική όπου συνιστά κριτικό έλεγχο της ανεπάρκειας και αντιφατικότητας κάθε μορφής συνείδησης, δείχνοντας ότι ο αυτοπροσδιορισμός και η αυτοσυνειδησία του αντικειμένου (είτε αυτό είναι ένα φιλοσοφικό σύστημα, είτε η κοινωνία είτε μια πραγματεία) δεν είναι όρος ταυτότητάς του. Και μια συγκροτησιακή διάσταση κατά την οποία από αυτήν την άρνηση φθάνουμε σε πιο ολοκληρωμένες μορφές ζωής και θεωρητικές προτάσεις. Υπάρχει έτσι μια δυναμική ανάπτυξη.

Η επιστροφή με κριτικό πνεύμα στην εγγεληνική άρνηση συνιστά και το εγχείρημα του Αντόρνο, ο οποίος προσπαθεί να σκεφτεί μαζί με τον Χέγκελ εναντίον του. Να κρατήσει την πρώτη διάσταση της προσδιορισμένης άρνησης χωρίς τη δεύτερη. Το ερώτημα που τίθεται δηλαδή αφορά τη διάσωση του αιτήματος της κριτικής θεωρίας ως προσδιορισμένης άρνησης χωρίς τη συγκροτησιακή της διάσταση, την πίστη δηλαδή στο αναπόδραστο τέλος της ιστορικής διαδικασίας που προϋποθέτει μίαν αρχή, ένα αρχιμήδειο σημείο. Είναι κάτι τέτοιο όμως δυνατόν χωρίς να διαρραγεί το αίτημα της αλήθειας και να εκπέσει η κριτική θεωρία σε σχετικισμό; Είναι δυνατή τελικά η μέθοδος χωρίς σύστημα; Το πρόβλημα αυτό αντιμετωπίζεται στο κείμενο του Γιώργου Σαγκριώτη.

Ο Αντόρνο δεν διατυπώνει άμεσα μια κριτική θεωρία της κοινωνίας. Εκκινεί αρχικά από την εμμενή κριτική του κατεξοχήν φιλοσοφικού λόγου της νεωτερικότητας που είναι ο γερμανικός ιδεαλισμός. Αυτή την κριτική προσπάθησα να σκιαγραφήσω κι εγώ στο άρθρο μου. Η αφετηρία της κριτικής του Αντόρνο είναι το ίδιο το φιλοσοφικό κείμενο το οποίο παρομοιάζεται από τον ίδιο με πεδίο συγκρουόμενων δυνάμεων, που όμως αντικατοπτρίζουν υπαρκτές κοινωνικές αντιφάσεις. Η αποκρυπτογράφηση του αληθούς περιεχομένου των φιλοσοφικών εννοιών οδηγεί κατευθείαν σε κοινωνικές κατηγορίες. Οι αντιφάσεις στον Καντ π.χ. μεταξύ *a priori* και *a posteriori*, αφηρημένου-εμπειρικού κ.ο.κ εκφράζουν την διττότητα του τρόπου παραγωγής με κυρίαρχη μορφή αυτήν του εμπορεύματος. Το υπερβατολογικό υποκείμενο αντιπροσωπεύει την αφηρημένη εργασία ως το γενικό υποκείμενο του καπιταλισμού, ως κοινωνικά διαμεσολαβούσα αρχή της ολότητας, ενώ το εμπειρικό υποκείμενο είναι το άτομο ως «απλό εκτελεστικό όργανο του καθολικού». Η προσδιορισμένη άρνηση των συστημάτων του γερμανικού ιδεαλισμού, η εκκάλυψη της στιγμής της αλήθειας τους δεν είναι δυνατή χωρίς τις μαρξικές

κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας που ο Χάμπερμας εξοστρακίζει ως «παράδειγμα της παραγωγής».

Στο σημείο αυτό θα παρέπεμπα στο άρθρο του Γεράσιμου Κουζέλη που επανεξετάζει τη δυνατότητα μιας κριτικής θεωρίας της υποκειμενικότητας, και βασιζόμενος στο έργο του Φόγκελ, ενός λιγότερου γνωστού εκπροσώπου της Σχολής της Φρανκφούρτης, μιλά για διαμεσολάβηση της υποκειμενικότητας από ιστορικά προσδιορισμένες αντιφατικές κοινωνικές μορφές του κεφαλαιοκρατικού συστήματος.

Τέλος, το ζήτημα της ιστορικότητας της κριτικής θεωρίας δεν εξαντλεί τον ορισμό της. Το ζητούμενο είναι η δεοντολογική-κανονιστική της βάση. Ο λόγος βέβαια περί αξιών, και εδώ η προσδιορισμένη άρνηση έχει να συμβάλει σε κάτι. Η έννοια της αξίας *in abstracto*, αποκομμένης δηλαδή από την ίδια τη διαλεκτική της ανάπτυξη ως ανάχωμα στο σχετικισμό είναι προβληματική. Για τον Αντόρνο η προσδιορισμένη άρνηση εμφανίζεται ως εναλλακτική που απειμπλέκεται από το δίλημμα απόλυτης θεμελίωσης και σχετικισμού. Γράφει: «μπορεί να μην γνωρίζουμε τι είναι ο άνθρωπος, ξέρουμε όμως πολύ καλά τι είναι απάνθρωπο». Φυσικά κάτι τέτοιο δεν είναι χωρίς προβλήματα, αλλά θα μπορούσε να γίνει ερευνητικό σημείο εκκίνησης. Μια τέτοια διαλεκτική προσέγγιση αξιών υπάρχει στο κείμενο του Κ. Ψυχοπαίδη που μιλά για μια «μετάβαση από τους όρους της κοινωνικής ζωής που τίγονται από την κοινωνική μορφή, στις πολιτικές αξίες που κατευθύνουν την πράξη, η οποία επιδιώκει την εξασφάλιση των όρων αυτών αντί της καταστροφής τους».¹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κοσμάς Ψυχοπαίδη, «Προβλήματα μιας σημερινής κριτικής θεωρίας της κοινωνίας», *Κριτική θεωρία: παράδοση και προοπτικές*. Επιμέλεια: Κ. Καβουλάκος, εκδ. «Νήσος», Αθήνα: 2003, σελ. 269.